

Burn-outcultuur, diversiteit en inclusie

Citation for published version (APA):

De Mul, S. P. J. (2023). *Burn-outcultuur, diversiteit en inclusie*. Open Universiteit.

Document status and date:

Published: 31/03/2023

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

<https://www.ou.nl/taverne-agreement>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 18 Jun. 2024

Open Universiteit
www.ou.nl

Burn-outcultuur, diversiteit en inclusie

Rede

in verkorte vorm uitgesproken
bij de openbare aanvaarding van het ambt
van hoogleraar Cultuur, Literatuur en Diversiteit
aan de Open Universiteit
op vrijdag 31 maart 2023
door prof. dr. Sarah De Mul

Open Universiteit

Burn-outcultuur, diversiteit en inclusie

© copyright Sarah De Mul, 2023

Beeld omslag: © Lidewei Olaziregi Nabaroa

Ontwerp omslag: Team Visuele Communicatie Open Universiteit

Printing: ProefschriftMaken || www.proefschriftmaken.nl

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission of the author or the copyright-owning journals for previous published chapters.

“What are the words you do not yet have?
What do you need to say?
What are the tyrannies you swallow day by day
and attempt to make your own,
until you will sicken and die of them,
still in silence?
Perhaps for some of you here today,
I am the face of one of your fears.
Because I am woman, because I am Black,
because I am lesbian, because I am myself
– a Black woman warrior poet doing my work –
come to ask you,
are you doing yours?”

Audre Lorde, *Sister Outsider*

Mijnheer de rector magnificus, geachte collega's, vrienden en familie,
mijn dochter Lidewei en zoon Rune,

Lieve Rune, je was vijf jaar oud toen ik hoogleraar werd. Ik herinner me nog goed het moment dat ik jou het nieuws vertelde. “Jij, mama, professor?” reageerde je. Dit kon niet waar zijn, je geloofde er niets van. Ik leek totaal niet op de professoren die je kende uit de stripboeken die je las. Je kende professor Jeremias Gobelijn uit de stripreeks *Jommeke* van Jef Nys en professor Barabas uit de stripreeks *Suske en Wiske* van Willy Vandersteen. Deze professoren hadden snorren en baarden, ze droegen een pak of witte laboratoriumjas. En vooral deden ze spectaculaire uitvindingen. Professor Barabas maakte de Gyronef, een soort cargo-helikopter met aan de staartvin straalmotoren waarmee Suske en Wiske snel naar verre plaatsen konden reizen. Professor Gobelijn vond purperen pillen uit waarmee zwakke kinderen sterk worden, middelen om dieren te temmen, een staartgroeimiddel en tegengif ervoor, een anti-zwaartekrachtmiddel, een anti-vergeetkop, een drankje om onzichtbaar te worden en weer zichtbaar, enzovoort... Ik had geen snor noch labojas, noch minder – en dat wist je wel zeker – had ik ooit enige spectaculaire uitvinding verwezenlijkt. Toen ik, kortom, vertelde dat ik professor was geworden, stemde dit niet overeen met de betekenis die dat beroep voor jou had en die je had onthouden uit de Belgische stripreeksen. Ik had jou overigens de stapel *Jommekes* en *Suske en Wiskes* doorgegeven die mijn broer en ik tijdens onze jeugd in de jaren tachtig hadden verzameld. Hiermee had ik jou ook de culturele betekenis van een professor uit deze strips, het gangbare beeld van de witte, mannelijke bètawetenschapper, aan jou overgedragen, waarmee ik zelf ook was opgegroeid.

Ons gesprek intrigeerde me, lieve Rune. Het zegt iets over de manier waarop de stripprofessoren onze werkelijkheid mee bepalen, en er ook op hun beurt mede door bepaald worden. Het beeld van de witte, mannelijke hoogleraar is immers tot op de dag van vandaag nog steeds een realiteit en zit historisch diep geworteld in onze maatschappij. Overigens is de traditionele afbeelding van de witte, mannelijke wetenschapper als vast personage iets wat merkwaardig genoeg volgens het onderzoek van Baldwin Van Gorp en Els Rommes alle langlopende Belgische stripreeksen gemeenschappelijk hebben – van Kuifje tot Nero en van Piet Pienter en Bert Bibber tot Robbedoes en Kwabbernoot. “Met een kleine 80% mannelijke en 96% blanke wetenschappers in stripliteratuur is het belang van diversiteitsstreven er wellicht nog niet erkend. Door de verdere cultivering van deze traditionele karakteristieken door striptekenaars zijn deze vandaag uitgegroeid tot onveranderlijke stereotypes die de herkenbaarheid bij jonge kinderen stimuleren.” Aldus concluderen Van Gorp en Rommes in hun artikel in *The Journal of Graphic Novels and Comics*.¹

Een casus zoals die van de Belgische stripprofessoren gaat naar het hart van de leeropdracht Cultuur, Literatuur en Diversiteit. Deze leerstoel is erop gericht om de culturele dimensies van maatschappelijke vraagstukken op het gebied van diversiteit en inclusie te belichten en inzicht te verwerven in de achtergrond en context van het huidige publieke debat over deze thema's. Hierbij hanteer ik een brede definitie van diversiteit, waarbij het zowel gaat om gender, seksuele en etnische identiteit, maar ook om neurodiversiteit, psychische problematiek, en sociale klasse. Om inzicht te verwerven in diversiteit en inclusievraagstukken, is een intersectionele aanpak noodzakelijk. Dit betekent dat onderzocht wordt hoe verschillende vormen van sociale verschillen en ongelijkheden overlappen en samen kunnen worden begrepen en onder handen genomen. Met 'culturele dimensies' verwijs ik specifiek naar, ten eerste, cultuurwetenschappelijke kernconcepten en benaderingen (de cultuurwetenschappen als kennisveld), ten tweede, naar (de geschiedenis van) cultuurinstituten, collecties en tentoonstellingen (cultuur als maatschappelijke sector), ten derde, naar artistieke objecten, bewegingen en praktijken (culturele uitingsvormen).

In het bijzonder ligt de nadruk op de Nederlandstalige cultuur en literatuur (inclusief (post)koloniale en minderhedenliteratuur) als een uitgelezen medium om een bredere culturele dynamiek in de Nederlandse en Vlaamse samenleving te onderzoeken, en deze wordt steeds in een internationaal en comparatief cultuurwetenschappelijk kader bestudeerd. Methodologisch wordt gebruikgemaakt van inzichten uit de letterkunde en transnationale, postkoloniale, gender- en globalisation studies. Op deze manier kan vanuit de literatuur een verhelderende bijdrage geleverd worden aan actuele, maatschappelijke vraagstukken op het gebied van diversiteit en inclusie. Vertrekpunt hierbij is dat literatuur, kunst en andere cultuuruitingen deel uitmaken van een 'cultural poetics' die een wisselwerking kent met de maatschappelijke omgeving.² Literatuur is enerzijds een product van haar maatschappelijke omgeving, en anderzijds draagt ze als voertuig van culturele beelden en opvattingen bij aan de bestending of verandering

van haar maatschappelijke omgeving. Vanuit deze optiek is er sprake van een maatschappelijke invloed van literatuur en kunst. Cultuuruitingen spelen een rol in de reproductie van bekende zienswijzen en gangbare waarden, in de kritische reflectie op bestaande zienswijzen, of in de productie van nieuwe ideeën en verhalen.

Zo is de recente roman *Honey Girl* van de jonge Afro-Amerikaanse auteur Morgan Rogers een uitstekende illustratie van de manier waarop literatuur het gangbare beeld van de witte, mannelijke bètawetenschapper ook ter discussie kan stellen.³ In *Honey Girl* is het hoofdpersonage Grace Porter een ambitieuze queer Afro-Amerikaanse PhD studente in astronomie, een wetenschapper van totaal ander allooi dan de Belgische stripprofessoren. Grace Porter maakt echter een persoonlijke crisis door. Ze gaat gebukt onder de hoge verwachtingen die haar vader, een zwarte getraumatiseerde oorlogsveteraan, aan zijn dochter stelt en bovendien worstelt ze met heersende gender en raciale vooroordelen op de competitieve arbeidsmarkt van het hoger onderwijs in de Verenigde Staten. In *Honey Girl* dient de verbeelding van de burn-out van Grace Porter een kritische en een creatieve functie. Enerzijds is de burn-out van het hoofdpersonage een narratieve strategie waarmee de schijnbaar neutrale maat van 'excellentie' en de daarmee in realiteit verdoken sociale ongelijkheden in de academische wereld op de korrel worden genomen.⁴ Anderzijds fungeert de burn-out van Grace Porter als een herijkpunt. Het zet Grace Porter op een alternatief spoor voor haar professionele en persoonlijke leven. Ze laat de droom van excellentie los en kiest voor een onderwijsbaan aan een universiteit van minder aanzien, waardoor ze dichterbij haar nieuwe geliefde kan wonen, en waar ze studenten wil introduceren tot "een veld dat meer diverse en unieke sterren nodig heeft in haar systeem" (266). Dit herijkpunt komt vormelijk in stand. In *Honey Girl* wordt een 'camp'-stijl gecultiveerd om de heersende zorgethiek in de queer, kosmopoliete vriendengroep van Grace Porter af te zetten tegenover de rigiditeit en de normativiteit van de academische werkcultuur waarin Grace Porter als talentvolle, vrouwelijke, zwarte PhD-student geen plek vindt.⁵

De literaire verbeelding van de burn-out van Grace Porter in *Honey Girl* heeft een zichtbaar kritisch en creatief potentieel, wat ik diepgaander wil bestuderen in mijn huidige onderzoeksproject over burn-outcultuur, diversiteit en inclusie, wat tevens het onderwerp van deze lezing is. Allereerst schets ik in wat volgt hoe burn-out als 'cultuurtekst' begrepen kan worden.⁶

Een opgebrand geval (1960). Burn-out als cultuurtekst.

Burn-out is vandaag een belangrijk volksgezondheidsprobleem. Het komt voor in verschillende professionele sectoren (zorg, religie, defensie, computertechnologie, de bedrijfswereld) maar ook in niet-professionele gebieden, zoals politiek activisme, en het gezinsleven.⁷ Naar aanleiding van de Covid-19 pandemie steeg het aantal en ontstonden ook nieuwe types van burn-out, waardoor er volgens sommige onderzoekers sprake was van een parallelle mentale gezondheidscrisis.⁸ In het publieke debat valt de term ‘burn-outpandemie’ meer en meer. We zijn collectief moe, zo lijkt het als we de kranten lezen, we verlangen samen naar de pauzeknop, snakken naar rust en ruimte. We lezen dat de bedrijfswereld kampt met nieuwe, werkdrukgerelateerde fenomenen zoals ‘quiet quitting’ en ‘lying flat’ en op TikTok is onder de populaire hashtag “The soft life” een trend naar vertraging zichtbaar.

Ook in hedendaagse media, kunst en literatuur wordt burn-out opvallend vaak geportretteerd - van romans en tv-shows tot performance art en podiumkunsten. Wat mij in de bestudering hiervan vooral interesseert zijn vragen zoals: Hoe wordt burn-out mee bepaald door de verhalen die wij erover vertellen? Hoe is kennis over deze verhalen belangrijk om tot een beter inzicht in burn-out te komen? Als burn-out geen zaak is van individuele psychologische kwetsbaarheid, maar een ‘uitgeputte toestand’ die wij allen delen, kunnen de verhalen die we erover vertellen ook een motor zijn voor sociale verandering?

Ik bekijk in het bijzonder hoe hedendaagse kunst en literatuur een belangrijke rol spelen in het ter discussie stellen van gangbare ideeën en heersende stigma's rond burn-out. Zo wordt burn-out algemeen beschouwd als een mentale conditie die gekenmerkt wordt door uitputting, mentale afstand en cognitieve en emotionele malfunctions.⁹ Als zodanig wordt het vaak gezien en behandeld als een psychologische zwakte of een gebrek aan veerkracht, een beeld dat een lange voorgeschiedenis heeft (denk aan ‘neurasthenie’ als een ‘teerheid’ van de zenuwen). In de culturele verbeelding van burn-out, daarentegen, is het fenomeen vaak niet los te koppelen van bestaande sociale structuren en eraan gerelateerde ongelijkheden (bv. op gebied van gender, seksuele of etnische identiteit), zoals bijvoorbeeld de raciale bias op de werkvloer in de roman *Honey Girl*. Zo bekeken, zijn oplossingen en remedies voor burn-out eerder structureel en systemisch van aard, in plaats van individueel en psychologisch. Ook uit onderzoek en cijfers blijkt overigens dat minderheden op de werkvloer, gelijk of deze minderheidspositie gebaseerd is op gender, seksualiteit, etniciteit of een ander sociaal verschil, meer risico op burn-out lopen in vergelijking met heteronormatieve, witte of mannelijke werknemers.¹⁰ Niet enkel de hedendaagse kunst en literatuur, maar ook de cijfers, leveren een argument om burn-out als een probleem van bestaande sociale structuren en eraan gerelateerde ongelijkheden te bestuderen, kortom, als een kwestie van diversiteit en inclusie.

De term ‘burn-out’ heeft een literaire genealogie, wat een cultuurwetenschappelijk perspectief op het fenomeen verder onderbouwt. De term ‘burn-out’ zou voor het eerst geïntroduceerd zijn in de roman *A Burnt-Out Case* van Graham Greene uit 1960.¹¹ Dit is opmerkelijk vroeger dan de eerste systematische studies over het burn-outsyndroom die zijn verschenen. De Amerikaanse psychiater Herbert Freudenberger definieerde burn-out voor het eerst in zijn artikel uit 1974 als een mentale en fysieke staat van uitputting veroorzaakt door iemands professionele leven.¹²

De roman *A Burnt-Out Case* handelt over een beroemde Europese kerkarchitect genaamd Query, die elke betekenis in zijn werk heeft verloren, wegvlucht uit Europa en rust zoekt in een door de katholieke kerk geleide leprakolonie aan de Congo-rivier in het voormalige Belgisch Congo. Query wijdt er zich aan de zorg voor melaatsen. Hij zorgt voor de Afrikaanse patiënt Deo Gratias, die ernstig verminkt is. De fysieke conditie van Deo Gratias belichaamt en weerspiegelt de innerlijke staat van het hoofdpersonage Query. De spirituele crisis van Query wordt inderdaad in de roman vergeleken met een medische conditie genaamd ‘burn-out’, waarmee verwezen wordt naar een melaatse die in remissie is gegaan, maar opgebrand is door zijn ziekte. In dit stadium wordt verondersteld dat het veroorzakende organisme is uitgestorven, maar als gevolg van de aanval laat het de patiënt achter met atrofieën, zweren en verminkingen.

Deze literaire genealogie is interessant omdat het ons een goed beeld geeft van wat het betekent om burn-out als ‘cultuurtekst’ te beschouwen, een term die door de literatuurwetenschapper Maaike Meijer werd omschreven als “een conglomeraat van geaccepteerde, steeds weer terugkerende motieven en wijzen van representatie rond een thema”.¹³ Specifieker gesteld, geeft *A Burnt-Out Case* goed weer hoe dynamisch en veranderlijk burn-out als cultuurtekst is. De metafoor ‘burn-out’ in *A Burnt-Out Case* duidt op de psychische uitputtingstoestand van Query, die ook vandaag nog steeds in zwang is als we over burn-out spreken, maar de betekenisoverdracht tussen deze uitputtingstoestand en een stadium in lepra is intussen niet meer gebruikelijk. Het is vervangen door nieuwe, meer tot de eigentijdse verbeelding sprekende, termen zoals de lege batterij of de opgebrande lucifer. Burn-out is inderdaad vandaag de dag eerder “een beeldspraak die gebruikt wordt om een psychische uitputtingstoestand te vergelijken met het uitdoven van een vuur of het opbranden van een kaars. Anders gezegd: de mentale brandstof is uitgeput.”¹⁴ Deze narrativiteit, en de hiermee gepaard gaande dynamiek en veranderlijkheid in de taal en beeldspraak waarmee we over burn-out spreken, speelt een belangrijke en te bestuderen waardige functie in de culturele betekenisgeving, wat bovendien directe gevolgen heeft voor de manier waarop burn-out wordt beschouwd, behandeld en hoe ermee op de werkvloer wordt omgegaan.¹⁵

A Burnt-Out Case geeft ook uitstekend weer hoe symbolische macht een belangrijke rol speelt in de gebruikelijke motieven en wijzen van representatie van burn-out, waarmee de manier waarop we over burn-out spreken meteen ook een politieke lading krijgt. Zoals alle cultuuruitingen, stelt ook *A Burnt-Out Case* de wereld op een bepaalde manier

voor en geeft de roman bijgevolg uiting én richting aan onze manier van kijken naar de wereld. Representatie van de wereld houdt altijd narratieve procedés, technieken en mechanismen in waarbij ideeën en zienswijzen worden georganiseerd en gestructureerd, bijvoorbeeld nadruk, selectie, filtering, weglating. “Het is de eindeloze herhaling van bepaalde culturele schema’s die werkelijkheidsvormend en subject-vormend is,” aldus stelt Maaïke Meijer.¹⁶ Zo bekeken is het belangrijk dat Graham Greene in *A Burnt-Out Case* vooral geïnteresseerd lijkt te zijn in de morele en spirituele zoektocht van het hoofdpersonage Querry, hoewel de roman zich tegelijk afspeelt tegen de achtergrond van het politiek onrustige klimaat van vlak voor de Congolese onafhankelijkheid. Meermaals is intussen al opgemerkt door postkoloniale literatuurwetenschappers dat in *A Burnt-Out Case* Congo enkel figureert als een ruimte voor Querry om zich in terug te trekken en als katalysator voor zijn genezing.¹⁷ *A Burnt-Out Case* van Graham Greene is in dit opzicht een herhaling van een bekend Eurocentrisch cultureel schema in de westerse beeldvorming over Afrika, dat terug te voeren is naar de novelle *Heart of Darkness* van Joseph Conrad uit 1899. Deze westerse verbeeldingstraditie is vaak gestructureerd rond een reis in Congo van een witte man die ten onder gaat in de tropen. Greene is inderdaad in *A Burnt-Out Case* schatplichtig aan de westerse mythe over Afrika als een lege ruimte, en de Congolese bevolking en het land zijn vooral nevenpersonages en decor van een ‘wit drama’, namelijk de burn-out van het westerse hoofdpersonage Querry.¹⁸

De bestudering van burn-out als cultuurtekst, kortom, houdt in dat we de narratieve vormen en hun functies bestuderen waarmee over burn-out wordt verhaald en hun symbolische invloed op de manier waarop ze de werkelijkheid voorstellen. Vanuit dit perspectief zal ik in wat volgt stilstaan bij de creatieve en kritische betekenis van een specifiek type cultuurtekst, namelijk de hedendaagse vrouwelijke burn-outroman.

De bloei van de burn-outroman

“De burn-outroman bloeit,” constateert recensent Rhiannon Lucy Cosslett in *The Guardian* van 15 mei 2021.¹⁹ Cosslett bespreekt in dit stuk het zogeheten genre van de ‘workplace novel’ – de kantoorroman – en vraagt zich af wat de toekomst van dit genre is nu het kantoor in het licht van de corona-lockdown en het thuiswerk voor velen aanvoelt als een lang vervlogen herinnering. Cosslett zegt: “ik vraag me af of boeken die het kantoor portretteren ons melancholisch gaan maken over bepaalde aspecten van het pre-pandemische leven of, in de plaats daarvan, deze verhalen zullen dienen als waarschuwing tegen het terugkeren naar een werkcultuur die voor velen van ons onbetrouwbaar en onevenwichtig aanvoelde.”²⁰

Cosslett is niet de enige recensent die opmerkt dat uit behoorlijk wat fictie van het nieuwe millennium, meestal geschreven door vrouwen, een grote ontevredenheid spreekt over de hedendaagse kantoorcultuur. Deze romans bouwen verder op een lange traditie van kantoorromans met donkere, soms speelse, portrettingen van het leven

van het precariaat, werkend in een onzekere flexconomie, op een kantoor dat vaak als ziellose ruimte wordt afgebeeld en waar werknemers voortdurend onder toezicht staan of betekenisloze taken uitvoeren die creatieve noch emotionele voldoening geven. Voorbeelden van zulke kantoorromans zijn *There's No Such Thing as an Easy Job* (2015) van Kikuko Tsumura, *Severance* (2018) van Ling Ma, *My Year of Rest and Relaxation* (2018) van Ottessa Moshfegh, *The New Me* (2019) van Halle Butler, *Little Scratch* (2020) van Rebecca Watson, *Honey Girl* (2021) van Morgan Rogers.

De gelijkenissen tussen deze romans zijn niet onopgemerkt gebleven. Een recensent schrijft dat ze allemaal “jonge vrouwen portretteren die op zoek zijn naar verbinding en betekenis.”²¹ Een andere recensent betreurt “de uitermate vervreemde vrouwen van recente Amerikaanse fictie” en benadrukt dat “wat dit type romans vooral verenigt... is affect... verdoofd of bijna zo versuft tot het punt van anesthesie, zijn de antiheldinnen van de hedendaagse fictie bijna gedraineerd van verlangen – behalve natuurlijk het verlangen naar niets.”²² Vanuit deze optiek concludeert Cosslett dat we in feite beter spreken van een opgang van ‘burn-outromans’. Ze stelt: “Deze relatief geprivilegieerde dochters van het feministische tijdperk zijn opgegroeid met de belofte van vrijheid, onafhankelijkheid en voldoening die met een opleiding en een carrière zouden komen. Misschien voelden ze zich verraden door de povere, genadeloze realiteit van werk onder het laatkapitalisme.”²³

Wat mij met name intrigeert is de vraag welk cultureel ‘werk’ deze burn-outromans verrichten. Recensent Jess Bergman is in dit opzicht teleurgesteld in deze romans, die volgens haar weinig antwoorden geven op, of alternatieven bieden voor, de burn-outcultuur die ze aanklagen. Burn-outromans, zo stelt Bergman, bevestigen enkel “de gevoelens van apathie, uitputting en futiliteit die ze beschrijven... Dit leidt tot een oneindige loop van onmacht.”²⁴ Recensent Eloise Hendy stelt dat deze romans als realistische portretten van het vervreemde, geïsoleerde leven onder het laatkapitalisme al bij voorbaat de mogelijkheid tot een niet-vervreemd leven uitsluiten. “De romans geven op een uitvergroete manier weer hoe mensen leven onder een dominant systeem dat, in de termen van Marx, ‘zoals een vampier overleeft door arbeid van de levenden op te zuigen, en hoe meer het leeft, hoe meer arbeid het opzuigt’.”²⁵

Het is opvallend dat Eloise Hendy in voorgaand citaat expliciet ‘uitvergroting’ noemt zonder er verder op in te gaan, terwijl de overdrijving als retorisch middel wel degelijk vaak als kritisch instrument wordt ingezet.²⁶ Als we de literaire vorm diepgaander analyseren waarmee de vrouwelijke burn-out in de romans wordt weergegeven, zo wil ik pleiten, krijgen we een heel ander beeld van de kritische en creatieve functie ervan. Vanuit deze invalshoek kunnen we de hedendaagse vrouwelijke zelf-representatie van burn-out beter gaan begrijpen als een vehikel om niet alleen een breed gamma aan narratief experiment voort te brengen, maar tegelijkertijd ook om diverse vormen van cultuurkritiek mee uit te drukken.

Volgens de MBI-GS (Maslach Burnout Inventory - General Survey), het meest bekende psychologische instrument dat gangbaar is voor de diagnose van burn-out, manifesteert burn-out zich in drie dimensies, respectievelijk, uitputting (een gevoel van extreme vermoeidheid vanwege het werk), distantie (afstand hebben van het werk) en verminderde competentie (twijfel aan het eigen beroepsmatige functioneren). Deze dimensies werken in op de cognitieve en affectieve gesteldheid, bijvoorbeeld op perceptie, het geheugen, of het communicatievermogen. Vanuit narratologisch perspectief bijgevolg, heeft burn-out ingrijpende gevolgen voor de zelfrepresentatie van de vrouwelijke hoofdpersonages, inclusief de beschrijving van hun innerlijke wereld, focalisatie en vertelstem. Anders gezegd, heeft de burn-outervaring gevolgen voor het vertelvermogen. Men zou zelfs kunnen veronderstellen dat burn-out de uitputting van taal behelst of dat in elk geval moeilijkheden optreden om de zelfrepresentatie van burn-out tot stand te brengen. Het bekende spreekwoord ‘op verhaal komen’ verwijst dan ook eerder naar een toestand van burn-outherstel, een punt waarop men zich kan verhalen, een punt waarop men kan herademen en uitrusten.

Dat taal en representatie op het eerste gezicht in een antithetische relatie staan met burn-out, zorgt er mijn inziens voor dat het streven van het vrouwelijke hoofdpersonage om ‘op verhaal te komen’ centraal staat in vele van deze burn-outromans.²⁷ Volgens inzichten uit de *life writing* studies, vertellen mensen verhalen over hun leven aan de hand van beschikbare culturele scripts en worden ze tegelijkertijd ook bepaald door de culturele beperkingen over zelfrepresentatie die geldig zijn in het publieke domein.²⁸ Op deze manier kunnen we de zelfrepresentatie van burn-out naderbij gaan onderzoeken als een strijd die de vrouwelijke personages voeren om hun ervaring uit te drukken aan de hand van de culturele verhalen die beschikbaar zijn om te gebruiken, om deze te herinterpreteren, en keuzes te maken over hoe ze hun ervaring verhalen. Het is de strijd, kortom, om wat in de termen van de Finse literatuurwetenschapper Hanna Meretoja, ‘narrative agency’ wordt genoemd.²⁹ Of specifieker gezegd, staat de worsteling van de ik-verteller centraal om de ervaring onder woorden te brengen aan de hand van de onderhandeling met de culturele scripts die daarvoor beschikbaar zijn, maar die tegelijkertijd te kort schieten.

In de roman *Little Scratch* (2021) van Rebecca Watson wordt deze zoektocht naar een passende vorm expliciet gethematiseerd.³⁰ De roman verhaalt in een experimentele vorm van monologue intérieur een gewone werkdag van een jonge directie-assistente op een mediabedrijf, die werd aangerand door haar leidinggevende. De vertelstem registreert een niet-aflatende stroom van overspoelende indrukken en sensaties, waarin de kloof zichtbaar wordt tussen enerzijds een innerlijke belevingswereld van paniek en angst en anderzijds de poging om de schijn van normaliteit op te houden. We volgen hoe de vrouw voortdurend vecht tegen de dwangmatige behoefte om zichzelf in de huid te krassen. Een spel met typografie is een weergave van haar chaotische, onregelde leefwereld, wat ook het conventionele lezen verstoort. In kolommen die naast elkaar staan en in elkaar overvloeien worden de gedachtegang en de informatieregistratie van de vrouw simultaan

beschreven. We lezen geen zinnen, eerder woordenheden met witregels, vaak zonder interpunctie of hoofdletters, of vetgedrukte woorden voor luide, angstige gedachten. Veelvuldige herhalingen en alliteraties drukken het stamelende, koortsachtige karakter van haar gedachtestroom uit.

Aldus wordt vormelijk weergegeven hoe het personage worstelt met het voor haar beschikbare culturele script van de jonge, vrouwelijke werknemer op een mediakantoor. Het is tegelijkertijd de noodzaak én de onmogelijkheid om getuigenis af te leggen van haar afwijkende ervaring, die deze versplinterde, geïmplodeerde vorm van zelfrepresentatie voortbrengt.

“I had nothing I knew then (I know now)
that I had to create, had to form words, a narrative not to explain (there was no
blood, no headline to unpick)
had to find words to unveil – to add, to embellish what my body was not
revealing
had to form, have to form, tomorrow I will form the beginning
tomorrow I will begin will open up... (open up as in confess yes but also
open up a mental wound, pick the scab all of that tomorrow) maybe
tomorrow too I will stop picking my own actual scabs, maybe that
too tomorrow, no more scratching, none of that, no no no tomorrow,
tomorrow, words new, nails tucked away, tomorrow ignoring the cliché
of tomorrow (if tomorrow is true, then why not do it now? wake your
snuffling darling and to it now?) no, he’s asleep, me drowsing too,
No but I will form

soon I will form, I’m okay now and tomorrow I will form and be okay,
further okay” (200-201)

Ook in andere burn-outromans wordt de relatie tussen de representatiemogelijkheden van beschikbare culturele scripts voor de vrouwelijke werknemer en de eigen ervaring onderzocht. In *Severance* van Ling Ma wordt het genre van de kantoorroman vervlochten met het Aziatisch-Amerikaanse immigrantenverhaal van het hoofdpersonage. Zo wordt de onderhandeling zichtbaar die de positie kenmerkt van het vrouwelijke Aziatisch-Amerikaanse hoofdpersonage dat werkzaam is op een Amerikaans drukbedrijf met een productieafdeling in China. In de graphic novel *Burn-out dagboek* kiest auteur en illustratrice Maaïke Hartjes voor het hergebruiken van gerecycleerd papiermateriaal, zoals bijvoorbeeld een atlaspagina, een treinticket, of papierresten. Zo wordt letterlijk beschikbaar cultureel materiaal verknipt, herplakt en herwerkt tot een persoonlijk beeldverslag.³¹ Hoewel deze burn-outromans wel degelijk begaan zijn met zelfrepresentatie, wat in zekere zin een centraal element is in het genre van het levensverhaal, kiezen hun auteurs in veel gevallen voor literair experiment, in plaats van voor het levensverhaal in de strikte zin van het woord. Een verklaring hiervoor zou

mogelijk kunnen liggen in het feit dat de burn-outervaring gevolgen heeft voor het vertelvermogen. Anders gezegd, kan de worsteling met de representatiemogelijkheden van beschikbare culturele scripts, oftewel de ‘theoretische onmogelijkheid’ die de burn-outervaring voor zelfrepresentatie stelt, een belangrijke aanleiding zijn voor het formele experiment dat zichtbaar is in deze romans.³²

In hun onderhandeling met de gangbare culturele scripts en zelfconstructies voor vrouwen in de hedendaagse kantoorcultuur, maken de vrouwelijke personages ook helder hoe de privé sfeer en het domein van werk op elkaar ingrijpen. Zo wordt tevens ook duidelijk dat hun burn-outervaring geen kwestie is van individuele kwetsbaarheid, maar eerder een affectieve hoedanigheid die nooit los gezien kan worden van de gangbare werkcultuur en de hieraan gerelateerde sociale verwachtingspatronen en ongelijkheden waarmee ze te kampen hebben. Als zodanig wordt burn-out niet geportretteerd als persoonlijk, maar als sociaal en cultureel gegeven, dat om structurele, systemische oplossingen vraagt.

Een goed voorbeeld hiervan is de novelle *Deserteren* (2019) van Annelies Verbeke, waarin het hoofdpersonage genaamd ‘de auteur’ in een zelf gegraven graf ligt na te denken over het einde van haar schrijverschap.³³ “Het zelf gegraven graf had niets met zelfmoord te maken,” zo stelt ‘de auteur’, maar met “vermoeidheid. Deserteren...Ik ben het vechten beu!” (57) Ze is de betekenis in haar schrijverschap verloren. “En tot overmaat van ramp ben ik een vrouw, zoals we weten is over weltschmerz of gevoeligheid schrijven in zo’n geval gezeur...Ik moet vierentwintig uur per dag mijn dankbaarheid uitdrukken omdat ik mee mag doen...” (48) De vermoeidheid van ‘de auteur’, kortom, wordt rechtstreeks in verband gebracht met de moeilijkheden die ze als vrouwelijke auteur in het literaire veld ondervindt. Zelfs het onder woorden brengen van haar vermoeidheid, zo anticipeert ze, zal mee worden bepaald door de beschikbare culturele verwachtingspatronen die autobiografisch ‘gezeur’ doorgaans toedichten aan vrouwelijke auteurs, in plaats van de universaliteit van ‘weltschmerz’ die doorgaans wordt toegeschreven aan werk over soortgelijke thema’s door mannelijke auteurs.

“Telkens weer die energie te moeten opbrengen om mij uit hun debiele spelletjes te bevrijden! Tikkertje-eenzijdige blik! Tikkertje-onder-de-gordel! Tikkertje-glazen plafond! En ik ben ‘m weer! Wat een toeval! Dat mag ik allemaal niet meer pikken! Verstoppertje, dat is al wat ik nog wil!” (68)

Uiteindelijk biedt de karakteristieke absurdistische stijl van Verbeke ook in *Deserteren* troost en narrative agency aan ‘de auteur’. In de laatste scène wordt ‘de auteur’ getergd tijdens een wandeling in het park door een personage genaamd Stanislav Poepmans, die de mannelijke macht in de literaire wereld lijkt te verpersoonlijken. “ik ben moe getreiterd” (115), herhaalt ‘de auteur’, terwijl ze in zijn gezicht blaast. Telkens wanneer ze Stanislav in het gelaat blaast, krimpt hij en probeert hij te ontsnappen. Nu is ‘de auteur’ aan zet. “Nog een keer blazen, denkt ze, maar ze doet het niet.” (118) In de absurdistische verbeelding, zo lijkt het, kunnen de gangbare machtsverhoudingen in

de literaire wereld die ‘de auteur’ tot deserteren hadden aangezet, makkelijker als in het echte leven op zijn kop worden gezet.

Rust is radicaal

In wat volgt wil ik stilstaan bij de narratieve en politieke betekenis van nog een ander type cultuurtekst over burn-out. Ik bespreek twee hedendaagse artistieke werken – *Zon Dag Kind* van de Belgische Barbara Raes en *Rest is Resistance* van de Afro-Amerikaanse Tricia Hersey – die artistieke strategieën en conventies aangrijpen om remedies aan te reiken voor de diagnose van burn-outcultuur die ze beiden stellen.³⁴ Bij een eerste oogopslag kunnen *Zon Dag Kind* en *Rest is Resistance* nochtans bijna niet meer verschillend zijn. Ze komen voort uit verschillende culturele contexten (respectievelijk België en de Verenigde Staten), en bovendien is de toon van *Zon Dag Kind* opmerkelijk ingetogen en sprookjesachtig en *Rest is Resistance* eerder teatraal en openlijk politiek te noemen. Toch dagen deze werken, elk op hun eigen manier, de gangbare artistieke conventies uit om moderne rituelen te scheppen waarin collectiviteit en heling centraal staan, en die de gangbare individualisering en onderwaardering van zorg in de hedendaagse burn-outcultuur op de korrel nemen.

Zon Dag Kind stelt de verwerking van een verlieservaring van één kind centraal. Een kind, dat zich onbewust is van wat er staat te gebeuren, wordt uitgenodigd om de nacht door te brengen aan boord van een vissersboot die voor zonsopgang de haven zal verlaten. Het kind belandt vervolgens in een wereld waar fictie en non-fictie, dagelijkse realiteit en verbeelding, met elkaar verstrengeld raken. Het kind op de boot wordt gewekt door een actrice in de rol van Zonneprinses, die het kind vraagt om de zon te helpen opkomen door een lied te zingen. Zo speelt het kind naast de prinses de hoofdrol in een theaterstuk waarin het dramatische keerpunt in feite een van de meest alledaagse natuurverschijnselen is: de zonsopgang. In de vorm van een bootreis navigeert *Zon Dag Kind* langs de drie klassieke fasen van het overgangsritueel: scheiding, transitie en re-integratie.³⁵ Wanneer de boot zich van de kust (en van de maatschappij) verwijdt, komt het kind in een overgangsfase waarin de cyclische tijd van de natuur overheerst en waar verlies wedergeboorte betekent, zoals de nacht altijd dag wordt. In de wilde, veranderlijke zee wordt het kind uitgenodigd om de passieve rol van lijdend individu in te ruilen voor een meer actieve rol: die van zanger en handlanger van de zon, de bringer van licht. Na deze transformatie, keert de boot met het kind ten slotte naar de haven terug.

Zon Dag Kind is een modern ritueel dat erop gericht is om niet-erkende rouwgevoelens te verwerken en dat, zoals ik dadelijk zal aantonen, de podiumkunsten aangrijpt om een gemeenschappelijke ervaring van verwerking en zorg te creëren. Volgens Raes ontbreekt het ons in deze tijd van secularisering, individualisme en versnelling aan tijd en instrumenten om verlieservaringen te erkennen en te verwerken. Naar aanleiding van

een persoonlijke burn-out schreef en reflecteerde Raes uitvoerig op wat ze noemt een “samenleving en cultuursector in overdrive” en riep ze de kunstwereld op om zichzelf te zien als een “vruchtbare voedingsbodem met rijke grondstoffen voor een zorgzame samenleving.”³⁶ Raes richtte de artistieke werkplaats *Beyond the Spoken* op, met als doel om op het snijvlak van kunst, zorg en ritueel ruimte te scheppen voor niet-erkend verlies. Het maken en ervaren van artistieke rituelen voor verlies zoals *Zon Dag Kind* helpt ons, zo stelt Raes, om “onze rommelige, kwetsbare samenleving bij elkaar te houden.”³⁷

Net als Raes is ook de Afro-Amerikaanse theologe, activiste en kunstenaar Tricia Hirsey begaan met het scheppen van nieuwe rites in kunst. In 2017 organiseerde ze haar eerste performance, wat ze een ‘collectieve rustervaring’ noemde, in feite een moderne ritualisering van de rust. Hirsey treedt hierin op als ‘The Nap Bishop’ en is zelfverklaarde oprichter van ‘The Nap Ministry’, de rustparochie. De ‘Collective Napping Experience’ is erop gericht om een ‘heilige’ [sic] plek te scheppen voor de gemeenschap om te rusten. Hirsey cureert deze ervaring in een ruimte met yogamatten, dekens en kussens, een soundtrack, een rustaltaar, poëtische meditatie, en een post-dutjesgesprek. Op het zogeheten ‘rustaltaar’ staan behalve water en bloemen, ook archieffoto’s van rustende zwarte mensen en rauwe katoen ter herinnering aan de slavenarbeid. Het doel is om mensen bij elkaar te brengen in musea, universiteiten of cultuurcentra op ‘heilige rustplaatsen’ om de helende en bevrijdende kracht van de rust te vieren en te beleven. Hirsey gelooft inderdaad in rust als een radicaal instrument voor de heling van de gemeenschap, in rust als radicale daad van verzet, en slaapte kort als een raciale en sociale gelijkheidskwestie.

In haar onlangs verschenen boek *Rest is Resistance* doet Hirsey verslag van haar missie om rust te herwaarderen.³⁸ Volgens Hirsey moeten we ons bevrijden van het gangbare idee van rust als privilege, als iets onproductiefs, als tijdverlies of bewijs van luiheid, wat volgens Hirsey is ingegeven vanuit een kapitalistisch denkschema dat vandaag onze cultuur en ons denken en doen bepaalt. “I come from a legacy of exhaustion,” stelt Hirsey.³⁹ Het werd haar voorouders, plantageslavenarbeiders, amper toegestaan om te rusten. In de tijd toen Hirsey als jonge moeder in een voortdurende staat van vermoeidheid was doordat ze werk, urenlang pendelen en studeren combineerde, begon ze rust stilaan te beschouwen als basis voor haar – en ieders – welzijn en rechtvaardigheid. Ze begon dagdromen en dutjes te zien als verzetmiddel tegen de norm van productiviteit die ons door het kapitalisme wordt opgelegd. Voor Hirsey is deze kapitalistische norm rechtstreeks gekoppeld aan racisme, in de traditie van Cedric J. Robinson die het concept ‘racial capitalism’ oorspronkelijk beschreef als een geschiedenis die gebaseerd is op de extractie van sociale en economische waarde aan gemarginaliseerde raciale groepen.⁴⁰

Wat de artistieke ritualisering van rust van Hirsey gemeenschappelijk heeft met de artistieke ritualisering van rouw van Raes, is dat beide kunstenaars niet alleen de uitputtende snelheid en individualisme van de gangbare burn-outcultuur op de korrel nemen, maar ook het artistieke medium aangrijpen om te experimenteren met meer

zorgzame en interrelationele vormen van sociabiliteit. In geval van *Zon Dag Kind* worden inderdaad de gangbare conventies en institutionele omgeving van de podiumkunsten opgeroepen en uitgedaagd om persoonlijk verlies te transformeren in een collectieve ervaring van zorg en kwetsbaarheid. De ‘voorstelling’ (die er eigenlijk geen is) werd geprogrammeerd op het bekende theaterfestival in Oostende, *Theater Aan Zee*, in 2018. Zoals alle producties op *Theater Aan Zee* werd *Zon Dag Kind* als toneelproductie geprogrammeerd, gepromoot, verkocht en opgevoerd. Alleen kon het publiek de voorstelling niet bijwonen in de klassieke zin – die was bedoeld voor slechts één kind per dag. Tickethouders werden wel naar een punt op de kade geleid, waar ze konden kijken en zwaaien naar de vissersboot op zijn terugreis. De begintijd, het moment waarop de zon opkwam, moesten ze zelf inschatten. Het project deed dus een beroep op de verwachtingshorizon van een theaterpubliek, maar ondermijnde die ook. Zo creëerde het een vorm om het afwezige en onzichtbare te laten bestaan. Individueel verdriet – zo vaak maatschappelijk verdrongen – veranderde zo in een collectieve ervaring.⁴¹

Ook Hirsey benadrukt dat het haar in *Rest is Resistance* gaat om heling en zorg van het collectief, die het individuele niveau van de rust overstijgt. Ze stelt: “Any work that is rooted in wellness and justice, and does not include the collective, without a framework of dismantling and decolonising, is incomplete work.”⁴² De eerder vernoemde terminologie – de rustbisschop, het rustaltaar, de rustparochie – geeft al een vermoeden. Hirsey wendt het herkenbare religieuze discours van de zwarte theologie aan om collectieve, heilige rustplekken te creëren. Dit hoeft niet te verbazen aangezien haar vader predikant was, zoals Hirsey beschrijft, en ze de zwarte theologie benoemt als een van de vele inspiratiebronnen voor de rustbeweging die ze voor ogen heeft. Ook in het boek *Rest is Resistance* maakt Hirsey gebruik van een retoriek die doet denken aan de religieuze homilie, met de ietwat reciterende toon, korte zinnen en vele woordherhalingen.

De collectieve, toekomstgerichte dimensie van haar project komt daarnaast ook tot uiting in de strijdvaardige taal, slogans en strijdkreten die we herkennen uit een activistisch pamflet of manifest. Preciezer gesteld, ontleent *Rest is Resistance* haar effect ten dele aan de tegenstelling tussen enerzijds een activistisch register en anderzijds de passiviteit die we gewoonlijk met rust associëren. Hirsey gebruikt activistische taal, niet om ons tot actie op te roepen, maar juist om tot inactiviteit, rust en heling op te roepen, of beter gezegd, tot een activisme van de inactie. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de slogan: “THE TIME TO REST IS NOW”. Of de laatste zinnen uit het boek: “Our battle cry and mantra: We will rest! Say it in your hearts, whisper it aloud, repeat it as you fall asleep, tell your neighbour: we will rest! We will rest! We will rest!”⁴³

Terwijl Raes met *Zon Dag Kind* een zorgende gemeenschap scheidt door toeschouwers getuige te maken van een overgangsritueel rond een individuele verlieservaring, betreft Hirsey het publiek door hun aan de hand van agitatorische taal rechtstreeks als een collectief – ‘wij’ – aan te spreken, als parochianen van de nieuwe rustbeweging-inwording. Daarnaast beschrijft Hirsey rust niet enkel als een persoonlijk, maar ook als

een interrelationeel gegeven. Ten eerste is rust volgens Hirsey, geïnspireerd door het Afrofuturisme van Octavia Butler en Run Ra, een toekomstgerichte verbeeldingspraktijk voor een duurzamere samenleving. Rust geeft immers toegang tot wat Hirsey onze “Dreamspace” noemt. Het is een portaal waarin we in onze verbeelding een glimp kunnen opvangen van wat een duurzame, inclusieve samenleving kan betekenen. Ten tweede is rust ook een staat van zijn die ons in intergenerationeel contact brengt. De droom verbindt ons met het verleden en onze voorouders en stelt ons in staat uit het verleden te leren en advies te ontvangen. Hirsey citeert in dit verband de woorden van de womanist Afro-Amerikaanse schrijfster Alice Walker: “In search of my mother’s garden, I found my own.”⁴⁴ Ter illustratie van deze intergenerationele verbondenheid vermeldt Hirsey niet enkel een herinnering aan haar eigen rustende grootmoeder, maar ook bijvoorbeeld de marrongemeenschap die ontsnapte vanuit South Carolina en Georgia naar de wildernis van Florida aan het einde van de zeventiende eeuw, en die tot de grootste slavenopstand in de geschiedenis van de Verenigde Staten had geleid. Ten slotte is rust in Hirsey’s boek *Rest is Resistance* ook een zeer dichtbevolkt intertekstueel gegeven. Het boek is inderdaad doorspekt met intertekstuele verwijzingen naar andere denkers, auteurs en inspiratiebronnen uit Womanism, de zwarte strijd, theologie, somatics, en poëzie. Zo beschrijft Hirsey rust bijvoorbeeld als een “politieke daad van zelfbehoud”, waarmee ze verwijst naar de woorden van de zwarte vrouwelijke dichter Audre Lorde.⁴⁵ Op deze manier komt rust in *Rest is Resistance* ook vormelijk tot stand als een interrelationeel gegeven. Het is een intertekstueel netwerk van auteurs van verschillende generaties die zich richten op zorg en rechtvaardigheid, en die bijdragen aan een maatschappijkritiek op zowel de gangbare burn-outcultuur als op remedies die louter gericht zijn op individuele *wellness*.

Het brekpunt als herijkpunt

Toen ik in 2018 tot hoogleraar werd benoemd, was mijn gezondheid slechter dan ooit. Stressklachten waren in de loop der jaren mijn normale staat van zijn geworden. Op het einde tuurde ik met ontstoken ogen nog slechts louter voor de vorm naar mijn computerscherm. Een arts schreef me ‘arbeidsongeschiktheid’ toe, wat me in de oren klonk als een grove belediging. “To be stuck in motion”, zegt het hoofdpersonage uit de roman *There is no such thing as an easy job* van de Japanse schrijfster Kikuko Tsumura, “is a really tiresome combination.”⁴⁶

Ik had me in de tien jaar daarvoor staande gehouden in een academische wereld waarin publicatiedruk en aanhoudende werkonzekerheid moeilijk te combineren bleek met de zorg voor twee kleuters en een aanhoudend engagement om te begrijpen hoe literatuur, kunst en verbeelding mee kunnen helpen de heersende sociale ongelijkheid ongedaan te maken. Ik had in die tien jaar gesteund op logica en organisatie, timemanagement en multitasking. Maar nu de prefrontale cortex in staking was gegaan, waren deze vertrouwde instrumenten niet langer bruikbaar. Ik had sterk de indruk dat aan project

‘ik’ een einde was gekomen. Wie of wat bleef nu nog van mij over? Wie of wat kon ik nu opnieuw worden?⁴⁷

“Provocatively perhaps, I would like to pick out some components of the exhausted condition, which transcend the negative and are capable of producing generative states. These aspects have less to do with what the professionals call ‘reduced performance’ than with a sense of evacuation of selfhood, a low-energy opening out beyond the frame of ego-indexed identity. Such an opening can be quite liberating and afford the possibility of actualizing yet unrealized potentials. ...”⁴⁸

Het breekpunt dat tot herijking noopt: ook de Italiaanse filosofe Rosi Braidotti schreef erover in haar boek *Posthuman Knowledge* (2019). In dit boek stelt Braidotti zich de vraag wat het betekent vandaag om mens te zijn in dit tijdperk van grote technologische ontwikkeling en klimaatveranderingen. Ze stelt voor om ‘onze uitgeputte toestand’ als aanknopingspunt te nemen voor het ontsluiten van ongebreidelde mogelijkheden, nieuwe zienswijzen en de verbeelding van een nieuw, duurzamer, samenlevingsmodel.

Het breekpunt dat tot herijking noopt. Ook ik besloot de uitgeputte toestand aan te grijpen in de trant van Braidotti, voor een onderzoek van de ruimte die komt open te liggen, ergens tussen “resignatie en reconstructie” in.⁴⁹

In wat voorafging heb ik burn-out als cultuurtekst beschouwd en aangetoond op welke manier artistieke en literaire representaties het gangbare beeld van burn-out als een vorm van individuele kwetsbaarheid ter discussie stellen.⁵⁰ De verbeelding van burn-out brengt niet enkel een waaier aan narratief experiment voort, zo bleek, maar ook diverse vormen van cultuurkritiek. Zo kwam in verschillende types van cultuurteksten een beeld naar voor van burn-out als een systemisch in plaats van psychologisch fenomeen, dat niet los te koppelen is van bestaande sociale structuren en eraan gerelateerde ongelijkheden (bv. op gebied van gender, seksuele of etnische identiteit). In wat volgt wil ik schetsen welke mogelijkheden ik vanuit het oogpunt van de burn-out zie voor toekomstig onderzoek. Immers, het is gezien de meervoudige crisis waarin we collectief verkeren, een uitstekende tijd voor herijking, en ik zie dan ook mogelijkheden om hieraan bij te dragen op verschillende niveaus. Hierbij is het van meet af aan belangrijk om erover te waken dat een pleidooi om een breekpunt als herijking te beschouwen, niet dreigt te vervallen in wat Sarah Bracke een “Look, I Overcame narrative” noemt, of een andere variant van een ‘crisis als opportuniteit’-narratief dat van individuen zoveel flexibiliteit en veerkracht zou vergen dat ze mogelijks het punt van de uitputting zouden bereiken.⁵¹

Ten eerste, zijn burn-out en de eraan verwante termen ‘crisis’ of ‘neergang’ geen onbekende fenomenen voor het vakgebied van de letterkunde in het algemeen en de Nederlandstalige letterkunde in het bijzonder. De afgelopen jaren werden her en der taal- en letterkundeopleidingen en afdelingen door bezuinigingen weggesnoeid of ingekrompen. In de neerlandistiek werd heftig gediscussieerd over welke toekomst er

voor het vakgebied is weggelegd en welke rol taal en literatuur in onze maatschappij kunnen spelen.⁵² In het kielzog hiervan lijkt al een tijdje de teneur aanwezig om de neerlandistiek open te breken en de grondvesten te herzien waarop het vakgebied sinds lang is gebaseerd. Zo draagt een recent stuk van hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde Geert Buelens op *Neerlandistiek*, het online tijdschrift voor taal- en letterkunde, de titel ‘We moeten af van “de Nederlandse literatuur.”’⁵³ In dit stuk pleit Buelens voor de radicale loskoppeling in het vakgebied van Nederlandse taal, natiestaat Nederland, Nederlands grondgebied en in het Nederlands geschreven literatuur. Hij zegt: “niet alleen de postkoloniale letterkundestudie, maar het hele vak moet radicaal gedecentreerd worden.” Buelens verwijst hierbij naar de bundel *The Postcolonial Low Countries*, die Elleke Boehmer en ik in 2012 redigeerden en stelt in navolging hiervan voor om voortaan de term ‘neerlandofoon’ te gebruiken, “to refer to the manifold Netherlands languages variations spoken by persons, groups or localities across the globe, including the Netherlands, Flanders-Belgium, Suriname, the Caribbean island nations of Aruba, Curaçao, and Sint-Maarten, parts of France and Germany, Indonesia, South Africa, the United States, Canada, and Australia.”⁵⁴

Het stuk van Buelens is illustratief voor een bredere herijking van de neerlandistiek die op dit moment plaatsvindt, op een wijze waarin postkoloniale, gender-, comparatieve en transnationale benaderingen van de Nederlandstalige literatuur en cultuur een meer centrale plaats lijken te krijgen toebedeeld. Vanuit de leerstoel Cultuur, Literatuur en Diversiteit wens ik hier graag een bijdrage aan leveren, samen met collega’s aan de OU en elders. Voor de verdere ontwikkeling van deze tak van de letterkunde vind ik het belangrijk om deze geenszins als nieuw in de Lage Landen te beschouwen, maar als een onderzoekstraditie die voortbouwt op werk van literatuurwetenschappers, onder andere Maaïke Meijer, Rosemarie Buikema, Pamela Pattynama, Isabel Hoving, Lizet Duyvendak, die reeds in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw een brug probeerden te slaan tussen gender, postkoloniale en comparatieve perspectieven en de Nederlandstalige literatuur en cultuur.⁵⁵

Ten tweede is over de burn-outcrisis van de Cultuurwetenschappen in het algemeen ook al veel gezegd en geschreven. De mogelijkheden om onderzoeksfinanciering te verwerven, zijn bijvoorbeeld beduidend kleiner voor geesteswetenschappers in vergelijking met collega’s in de bètawetenschappen, en geesteswetenschappers moeten ook vaak verantwoorden wat de ‘waarde’ van hun onderzoek is voor de maatschappij, zowel in termen van brede sociale welvaart als in economische termen. Ook aan de faculteit Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit zijn we ons hiervan zeer bewust, zeker sinds de start van de doorontwikkeling enkele jaren geleden, toen de focus kwam te liggen op de culturele dimensie van de grote maatschappelijke uitdagingen van nu, in het bijzonder op het gebied van de vier thematische zwaartepunten van de faculteit: (Mentale) gezondheid en cultuur, Technologische innovatie en cultuur, Media en digitale transformatie en Diversiteit en inclusie.

Wat betreft het thema Diversiteit en inclusie in het bijzonder zie ik mogelijkheden om samen met andere collega's uit de leerstoelgroep te onderzoeken hoe cultuur, kunst en erfgoed een onmiskenbare rol spelen in allerhande D&I-vraagstukken. Zo spelen culturele opvattingen, denkbeelden en verhalen een belangrijke factor in onderwerpen zoals bijvoorbeeld diversiteit in organisaties, toegankelijkheid van het onderwijs, grensoverschrijdend gedrag, of de werking van discriminatie in AI. Om tot duurzame oplossingen te komen en structurele barrières weg te werken, is het bijgevolg van essentieel belang om inzicht te verwerven in de werking van deze culturele denkpatronen en verhalen, in de manier waarop ze structurele mechanismen van sociale ongelijkheid mee helpen voortbrengen, en in de nieuwe, inclusievere, verhalen die vandaag in cultuur, kunst en erfgoed kunnen worden voortgebracht. Zo vindt momenteel in de leerstoelgroep bijzonder actueel onderzoek plaats naar debatten over restitutie, roofkunst en de koloniale erfenis van musea, de dekolonisatie van kunst, erfgoed en literatuur, de kritische fenomenologie van witheid, de constructie van gender door geluid, de culturele productie van de zwarte diaspora in Europa of het werk van vrouwelijke experimentele romanschrijvers.

Dit brede en actuele spectrum aan diversiteit en inclusie-gerelateerde problematieken wordt door mijn collega's aan de OU en mezelf bekeken vanuit cultuurwetenschappelijke invalshoeken. Tegelijkertijd leent het thema zich ook uitstekend tot samenwerking en uitwisseling met partners uit de kunst- en cultuursector, en tot wetenschapscommunicatie in de vorm van niet-traditionele tekstvormen zoals podcasts, tot communicatie met het bredere publiek in kranten en op niet-wetenschappelijke fora, tot het schrijven over ons onderzoek, niet enkel voor vakgenoten in kritische peer-review artikelen, maar ook bijvoorbeeld voor reguliere uitgeverijen in creatievere tekstgenres. Ik wil me inzetten om deze nieuwere vormen van wetenschappelijke output en maatschappelijke valorisatie te bedrijven en op dit gebied ook samen te werken met wetenschappelijke collega's en maatschappelijke en culturele partners.

Behalve uitwisseling, dialoog en verbinding met de brede samenleving, nodigt de problematiek omtrent diversiteit en inclusie ook uit tot multidisciplinaire onderzoekssamenwerking met collega's uit andere faculteiten, zoals bijvoorbeeld in het kader van het OU-brede onderzoeksprogramma *Innovating for Resilience*. Ik hoop in de toekomst met onderzoek op gebied van Diversiteit en inclusie in het algemeen en burn-out in het bijzonder een bijdrage te kunnen leveren aan zulke samenwerkingen. Ik wil me graag inzetten om de samenwerking te bestendigen in het kader van het interfacultaire burn-outconsortium waarin OU-collega's Karin Proost, Judith Semeijn, Susan van Hooren, Greet Vonk, Gemma Blok en Tinka van Vuuren en ik ons samen rond het promotieproject 'Burnout's Lessons in Resilience and Sustainable Development from a Multidisciplinary Perspective' hebben verzameld.

Ten derde, zie ik mogelijkheden liggen om op gebied van onderzoek naar burn-out, diversiteit en inclusie bij te dragen aan de bijstelling en de actualisering van de missie

van de Open Universiteit, die er van bij aanvang op gericht is om het hoger onderwijs toegankelijker te maken. De missie van de OU is een veilige leer- en werkomgeving te bieden, waarin iedereen zich thuis voelt en kan ontplooiën en waar een diversiteit aan perspectieven gebruikt en overwogen wordt. De actualisering van deze missie is in volle gang, onder andere in het licht van Europese en nationale ontwikkelingen op het gebied van diversiteit en inclusie. Hierbij is het belangrijk ons eraan te herinneren dat het ontstaan van de Open University in het Verenigd Koninkrijk zelf paste binnen een bredere democratiseringsgolf van het hoger onderwijs in de decennia na de Tweede Wereldoorlog, toen er een grotere vraag was naar geschoolde mensen, en nieuwe universiteiten en disciplines ontstonden, net als een nieuwe generatie van working class intellectuals. Een lid van deze nieuwe generatie intellectuelen was een van de belangrijkste denkers uit de Cultural Studies, de Jamaicaans-Britse Stuart Hall, die ik als een belangrijke invloed beschouw, en die ook lange tijd werkzaam was aan de Britse Open University. In zijn boek *The Queer Art of Failure* (2011) vermeldt Jack Halberstam expliciet de aanstelling van Stuart Hall aan de Open University in het kader van zijn bredere discussie over een open pedagogie. Volgens Halberstam was Hall “very interested in the idea of education as a popular practice aimed at the cultivation of counterhegemonic ideas and systems.”⁵⁶ Het is ook mijn hoop dat mijn onderzoek zou kunnen bijdragen tot een Open Universiteit in Nederland waar ook een dergelijke ‘open pedagogie’ wordt nagestreefd, “[which] detaches itself from prescriptive methods, fixed logics, and epistemes, and [...] orients us toward problem-solving knowledge or social visions of radical justice.”⁵⁷

Tot slot, beschouw ik ook de huidige crisis van de universiteitscultuur als een moment van herijking, waaraan ik met onderzoek naar burn-out als cultuurtekst wil bijdragen. Er wordt op dit moment door velen nagedacht over remedies voor de algehele gezondheid van het academische leven, dat door forse, langdurige bezuinigingen en een snelle toename van het aantal studenten al langer onder grote druk staat.⁵⁸ Het blijft voorlopig wachten op de grote, structurele oplossingen om de toegenomen druk op de wetenschap te verminderen, hoewel niet valt te ontkennen dat een zichtbare kentering lijkt te zijn begonnen in de afgelopen jaren, mede dankzij aanhoudende initiatieven van WOinActie, nieuwe maatregelen van NWO, of de recente sectorplannen van de Nederlandse overheid. Intussen ligt ruimte open voor individuele onderzoekers om te experimenteren met duurzamere academische praktijken en ik wil graag een bijdrage leveren aan concrete manieren om deze op de werkvloer te realiseren, op een manier zoals die bijvoorbeeld in de literatuur werd beschreven aan de hand van concepten zoals *Slow Science, the ethics of care*, de rol van kwetsbaarheid of het bespreekbaar maken van falen.⁵⁹ Hierin ligt mijns inziens bij uitstek een taak voor de cultuurwetenschapper weggelegd, die in de woorden van Judith Butler als volgt werd omschreven: “If the humanities has a future as cultural criticism, and cultural criticism has a task at the present moment, it is no doubt to return us to the human where we do not expect to find it, in its frailty and at the limits of its capacity to make sense.”⁶⁰

Dank

Deze leerstoel zou niet tot stand gekomen zijn zonder een netwerk van personen en instanties die ik in de loop der jaren tot mijn persoonlijke zorggemeenschap ben gaan rekenen. Ik dank NWO voor het Westerdijk Talentimpuls dat erop gericht is om het aantal vrouwelijke hoogleraren te helpen vergroten en daarmee bij te dragen aan meer diversiteit in de wetenschappelijke wereld. Ik dank het College van bestuur, de toenmalige decaan Rein de Wilde, en de benoemings- en adviescommissie die mij het vertrouwen schonken om mij in het kader van dit programma te benoemen. Ook dank ik de voormalige decanen Jaap van Marle, Ronald Janse, Thomas Vaessens en huidige decaan Cultuurwetenschappen Jan Don die mij sedert mijn aanstelling aan de Open Universiteit hun vertrouwen hebben gegeven.

Ik dank ook alle collega's van de faculteit Cultuurwetenschappen, zowel het wetenschappelijke als het ondersteunende personeel, met name Gemma Blok, Eddo Evink, Alex Peine, Dick Disselkoen, Femke Kok, Saskia Cluistra, Petra de Munnik, Véronique Smits. In het bijzonder ben ik erkentelijk aan de leden van de kersverse leerstoelgroep Cultuur, Diversiteit en Inclusie voor hun inzet en motivatie op de soms hobbelige weg die we in het licht van de herprofilering van de faculteit hebben afgelegd, met name Marieke Borren, Caroline Driënhuizen, Nathalie Zonneberg en Gregor Langfeld. Ik ben trots om met de nieuwe collega's Sibö Kanobana, Hanna Van Hove, Warda El-Kaddouri en Tijmen Klous samen te werken en dank hen voor hun frisse energie. Het is met name dankzij jullie dat we het komende jaar nog gloednieuwe, en bijzonder actuele onderwijsprogramma's op het gebied van D&I kunnen lanceren, zowel op bachelor- als masterniveau. Een speciale vermelding gaat naar de talentvolle promovendi Kim Schoof, Carmen Verhoeven en Luca Soudant die mij de kans geven om als promotor mee te denken in hun inspirerende onderzoeksprojecten.

Wegens de transversaliteit van het thema Diversiteit en Inclusie heb ik de laatste tijd aan OU-brede, interfacultaire conversaties deelgenomen. Deze roepen goede herinneringen op aan de multidisciplinaire omgeving van het Belle Van Zuylen Instituut aan de UvA, een onderzoeksinstituut voor multiculturele en comparatieve genderstudies, waar ik destijds mijn proefschrift schreef. Ik hoop van harte dit gesprek in de toekomst te blijven voeren, in gezelschap van onder andere Judith Semeijn, Karin Proost, de leden van het burn-outconsortium, Ronald Janse van het Diversity Office, de leden van de klankbordgroep Diversiteit en Inclusie, Petru Curşeu, het bestuur van het multidisciplinaire onderzoeksprogramma *Innovating for Resilience*, Jelle Mampaey en de leden van de recent opgerichte interfacultaire onderzoeksgroep Diversiteit en Inclusie. Kritische perspectieven.

De warme collegialiteit onder mijn medebestuurders van de Nederlandse Onderzoekschool Gender Studies ervaar ik als een baken in een universitair landschap waar nog al te vaak interuniversitaire competitie de toon zet. Ik voel me gesteund door

de gesprekken over de gangbare academische cultuur en de positie van vrouwen en minderheden daarin die ik, mede dankzij tussenkomst van het Landelijk Netwerk voor Vrouwelijke Hoogleraren, heb kunnen voeren met twee vrouwelijke hoogleraren die ik zeer bewonder, Irene van Staveren en Marieke van den Brink. Ik kijk uit naar verdere samenwerking.

In de loop der jaren heb ik samengewerkt met vele vakgenoten en coauteurs waarbij ik het geluk heb gehad velen hiervan tot goede vrienden en bondgenoten te kunnen rekenen. De intense Whatsapp-connectie met Brigitte Adriaensen maakt het dagelijkse werk beduidend veel prettiger. Ik dank ook Liesbeth Bekers, Isabel Hoving en Liesbeth Minnaard van het Platform for Postcolonial Readings en Begum Özden Firat en Sonja van Wichelen voor de vriendschap die de afstand tot Istanboel en Sydney moeiteloos blijft overbruggen, al sedert de tijd toen we als promovendi de ASCA theory seminars van Mieke Bal aan de UvA volgden. Ik dank ook andere collega's uit de theory seminars uit die tijd, onder andere, Maria Boletsi, Ihab Saloul, Eliza Steinbock en Pieter Verstraete voor hun intellectuele inspiratie en convivialiteit.

Ik prijs me gelukkig dat ik op verschillende voormalige werkplekken wegen heb gekruist met mensen die in mij geloofden en van wie ik veel heb kunnen leren. In de eerste plaats mijn promotoren – de veel te vroeg overleden Frances Gouda, Pamela Pattynama, Elleke Boehmer, Tim Youngs aan Nottingham Trent University, Ernst van Alphen aan de Universiteit Leiden, Theo D'haen aan de K.U. Leuven. Professor Emerita Vivian Liska aan de Universiteit Antwerpen zal voor mij altijd een belangrijke sleutelfiguur blijven. Zij was destijds begeleider van mijn masterscriptie over Judith Butler en de postmoderne romans van Angela Carter en Kathy Acker en wees me op de mogelijkheid om in Utrecht verder te studeren bij Rosi Braidotti, Rosemarie Buikema en Gloria Wekker, die sindsdien mijn denken op het snijvlak van letterkunde en gender en postcolonial studies substantieel hebben gevormd. Zonder de aansporing van Vivian Liska was ik wellicht nooit gaan promoveren, eerst aan University College London en vervolgens aan de Universiteit van Amsterdam, en ik ben haar dankbaar voor het avontuur dat tot op de dag van vandaag duurt.

In het streven om te communiceren over mijn onderzoek met een breder publiek en in creatieve tekstvormen, heb ik in het bijzonder veel steun en kameraadschap gevonden bij Nadia Fadil, Bambi Ceuppens, David Van Reybrouck, Peter Vermeersch, Nathalie Arien, Joke van Leeuwen, Annelies Verbeke, Hazim Kamaledin en de andere leden van het PEN-Vlaanderen bestuur. Ik dank ook Haye Koningsveld van uitgeverij De Bezige Bij.

Het is niet gebruikelijk om dank te uiten aan een dansvorm, maar ik doe het toch: ik dank Tango, de dans die me al jaren fysiek en mentaal overeind houdt en bovendien een vruchtbare inspiratiebron is voor reflectie over de ontmoeting tussen zelf en ander. In het bijzonder dank ik Bram, steunpilaar op de dansvloer en ver daarbuiten. Ik wens

ons verder allemaal toe hetgeen ik een organisatrice bij de aanvang van een milonga in Buenos Aires eens hoorde zeggen: “dat we de hele nacht mogen dansen in naam van de liefde, feminisme en de revolutie.”

Ik dank mijn vrienden en familie, mijn ouders Lutgarde en Yves, mijn broer Matthias en zijn vriendin Liesbeth voor alle aanmoediging, geloof en houvast, zeker in de afgelopen jaren. Ik dank mijn allerliefste kinderen, Lidewei met jouw gave om van niets iets te kunnen maken en Rune met jouw talent om anders te durven denken. Jullie weten wat het is om vanzelfsprekendheden ter discussie te stellen, met jullie dubbele loyaliteiten tot België en Baskenland. Steeds wanneer ik nadenk over de verbeelding van een duurzame toekomst, heb ik jullie in gedachten.

Ik wil eindigen met te zeggen dat ik deze leerstoel wens te bekleden in het volle besef van een schatplichtigheid aan een vrouwelijke academische traditie die begon in 1917 met de benoeming van de botanica Johanna Westerdijk als de eerste vrouwelijke hoogleraar in Nederland, met het voornemen om deze traditie verder te zetten, zo goed ik kan.

Johanna Westerdijk had naar verluidt de volgende woorden boven de voordeur van haar laboratorium hangen: ‘Werken en feesten vormt schoone geesten.’

Er werd vandaag hard gewerkt. Nu is het dringend tijd voor feest.

Ik heb gezegd.

Eindnoten

- 1 Baldwin Van Gorp en Els Rommes, "Scientists in Belgian comics: Typology, chronology and origins," *Journal of Graphic Novels and Comics* 5, nr. 2 (2014): 154-165.
- 2 Wurth Kiene Brillenburg en Ann Rigney, red., *Het leven van teksten. Een inleiding tot de literatuurwetenschap* (Amsterdam: University Press, 2006), 304.
- 3 Morgan Rogers, *Honey Girl* (Toronto: Park Row Books, 2021).
- 4 Grace Porter realiseert zich: "I wanted to be the best, even if it meant working myself into the ground. Even if it meant breaking my back to prove I deserved a seat at a table I had no desire to sit at. [...]" (292).
- 5 Susan Sontag, "Notes on 'Camp,'" *Partisan Review* 31, nr. 4 (1964): 515-530.
- 6 Graag wil ik Sonja van Wichelen, Brigitte Adriaensen, Warda El-Kaddouri en Dick Disselkoen van harte danken voor hun inhoudelijke en stilistische commentaren op deze tekst.
- 7 Wilmar B. Schaufeli, "Burnout: A short socio-cultural history," In *Burnout, Fatigue, Exhaustion: An Interdisciplinary Perspective on a Modern Affliction*, red. Sighard Neckel, A.K. Schaffner en G. Wagner. (London: Palgrave MacMillan, 2017), 105-127.
- 8 Victor J. Dzau e. a., "Preventing a Parallel Pandemic - A National Strategy to Protect Clinicians' Well-Being," *New England Journal of Medicine* 383, nr. 6 (2020): 513-515. doi: 10.1056/NEJMp2011027.
- 9 Wilmar B. Schaufeli e.a., "De Burnout Assessment Tool (BAT): Een nieuw instrument voor het meten van Burn-out," *Tijdschrift Klinische Psychologie* 50, nr. 4 (2020): 267- 283.
- 10 Voor recent onderzoek naar burn-out in intersectioneel perspectief, zie Liselotte Dyrbye e.a., "Association of Racial Bias With Burnout Among Resident Physicians," *JAMA Netw Open* 3, nr. 2 (2019). doi: 10.1001/jamanetworkopen.2019.7457; Mary-Frances Winters, *Black Fatigue. How Racism Erodes the Mind, Body, and Spirit* (Oakland, CA: Berrett-Koehler Publishers, 2020); Kelly Cawcutt e.a., "Bias, Burnout, and Imposter Phenomenon: The Negative Impact of Under-Recognized Intersectionality," *Women's health reports* 2, nr. 1 (2021): 643-647. doi:10.1089/whr.2021.0138; Bethlehem G. Teshome e.a., "Marginalized identities, mistreatment, discrimination, and burnout among US medical students: cross sectional survey and retrospective cohort study," *BMJ* 376 (2022). doi:10.1136/bmj-2021-065984; An Brian e.a., "Applying an Intersectional Understanding of Extra Work Behavior and Emotional Exhaustion in Local Public Service," (17 februari 2022). SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3695702>

- 11 Wilmar B. Schaufeli, “De stormachtige geschiedenis van een krachtige metafoor,” *Behandelingsstrategieën bij burn-out*, red. Kees A.L. Hoogduin e.a. (Houten: Bohn Stafleu Van Loghum, 2001), 1-12.; Stijn Vanheule, *Slave Labor and Mastery: a Psychoanalytic Study of Professional Burnout*, Ph.D. thesis, Faculty of Psychology and Educational Sciences, University of Gent. (2003); Pascal Chabot, *Global Burnout* (London: Bloomsbury, 2018).
- 12 Herbert J. Freudenberger, “Staff Burnout,” *Journal of Social Issues* 30, nr. 1 (1974): 159-165.
- 13 Maaike Meijer, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie* (Amsterdam: UP, 2005), 3. Voor mij als onderzoeker is de roman interessant omdat het een eerder onderzoeksproject over westerse representaties van Congo verbindt met het huidige onderzoeksproject over burn-outcultuur. Zie Sarah De Mul, “The Congo as topos of dystopic transgression in fin-de-siècle literature,” *Tydskrif vir Letterkunde* 46, nr. 1 (2009):95-109; Sarah De Mul, “The Holocaust as a Paradigm for the Congo Atrocities: Adam Hochschild’s King Leopold’s Ghost,” *Criticism: A Quarterly for Literature and the Arts*. Special Issue: Transcultural Negotiations of Holocaust Memory. 43, nr.4 (2011): 587-606; Sarah De Mul, “Africanist Discourse and its Transnational Malleability. Conrad’s Contemporaries in the Low Countries,” *Studia Neophilologica*. Special Issue: Conrad under the Sign of the Transnational. 85, nr.1 (2013): 29-40.
- 14 Wilmar B. Schaufeli, “De stormachtige geschiedenis van een krachtige metafoor,” 1.
- 15 Zie het promotieonderzoek van Carmen Verhoeven (2021-2023).
- 16 Zie ook wat Stuart Hall noemt a ‘system of representation’ in *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, red. Stuart Hall. (London: Open University Press, 1997), 7.
- 17 Regelind Farn, *Colonial and Postcolonial Rewritings of Heart of Darkness. A Century of Dialogue with Joseph Conrad* (Florida: Boca Raton, 2004).
- 18 Chinua Achebe, “An Image of Africa: Racism in Conrad’s Heart of Darkness.” in *Heart of Darkness, An Authoritative Text, background and Sources Criticism*, red. Robert Kimbrough. (London: W. W Norton and Co., 1988 [1961]), 51-261; Elleke Boehmer, *Colonial and Postcolonial Literature: Migrant Metaphors* (Oxford: Oxford university press, 2005 [1995]), 155-156.
- 19 Lucy Rhiannon Cosslett, “Out of Office: How the Pandemic is rewriting the Workplace Novel.” *The Guardian*, 15 mei 2021. <https://www.theguardian.com/books/2021/may/15/out-of-office-how-the-pandemic-is-rewriting-the-workplace-novel>
- 20 Ibid, z.p.

- 21 Katie Bloom, "All Precarity, No Pathos." *The Nation*, 11 April 2019, <https://www.thenation.com/article/archive/halle-butler-new-me-book-review-millennial-fiction-temp-work/>
- 22 Jess Bergman, "I'm Not Feeling Good at All. The perplexingly alienated women of recent American fiction." *The Baffler*, 50, maart 2020, <https://thebaffler.com/salvos/im-not-feeling-good-at-all-bergman>
- 23 Lucy Rhiannon Cosslett, "Out of Office: How the Pandemic is rewriting the Workplace Novel." *The Guardian*, 15 mei 2021, <https://www.theguardian.com/books/2021/may/15/out-of-office-how-the-pandemic-is-rewriting-the-workplace-novel>
- 24 Jess Bergman, "I'm Not Feeling Good at All. The perplexingly alienated women of recent American fiction." *The Baffler*, 50 maart 2020, <https://thebaffler.com/salvos/im-not-feeling-good-at-all-bergman>
- 25 Eloise Hendy, "Fatigue and Futility." *Review 31*. <http://review31.co.uk/essay/view/92/fatigue-and-futility>
- 26 Zo is het mijns inziens ook mogelijk om in de roman *My Year of Rest and Relaxation* (2018) van Ottessa Moshfegh het verlangen naar zelf-annihilatie dat het hoofdpersonage probeert te realiseren door te overwinteren in haar flat en zichzelf voortdurend slaappillen en alcohol toe te dienen als een kritische overdrijving op te vatten van de oppervlakkigheid die ze rondom zich ervaart in de hippe kunstgalerij waar ze werkt en haar geprivilegieerde middenklasseleven in New York. "I had thought the Upper East Side could shield me from the beauty pageants and cockfights of the art scene in which I'd 'worked' in Chelsea. But living uptown had infected me with its own virus when I first moved there. [...] On the weekends, I did what young women in New York like me were supposed to do, at first: I got colonics and facials and highlights, worked out at an overpriced gym, lay in the hammam there until I went blind, and went out at night in shoes that cut my feet and gave me sciatica." (28)
- 27 Ik baseer me voor het argument over de burn-outervaring en de onmogelijkheid tot zelfrepresentatie ten dele op inzichten van Leigh Gilmore over de relatie tussen trauma en life writing. Leigh Gilmore, *The Limits of Autobiography: Trauma and Testimony* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 2001), 6.
- 28 Sidonie Smith en Julia Watson, "A Tool Kit: Twenty-four Strategies for Reading Life Narratives," *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives* (Minneapolis, MN, 2002; online edn, Minnesota Scholarship Online, 24 Aug. 2015), <https://doi.org/10.5749/minnesota/9780816669851.003.0009>.
- 29 Hanna Meretoja e.a., "Narrative Agency and the Critical Potential of Metanarrative Reading Groups," *Poetics Today* 43, nr. 2 (2022): 387-414.
- 30 Rebecca Watson, *Little Scratch* (London: Faber & Faber, 2021).

- 31 Maaike Hartjes, *Burn-out dagboek* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2018).
- 32 Leigh Gilmore. *The Limits of Autobiography: Trauma and Testimony* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 2001), 6.
- 33 Annelies Verbeke, *Deserteren* (Antwerpen: Angèle, 2019), 48.
- 34 Over Raes schreef ik uitgebreider in “Beyond Burnout Culture? Artistic Imaginations of Care (Crisis) in Barbara Raes’ Zon Dag Kind and Els Dietvorst’s Field Guide,” *DiGeSt – Journal of Diversity and Gender Studies* 9, nr.1 (2022): 60-74; Met Barbara Raes, “Kind en begin. Een rouwritueel voor kinderen,” *Rekto Verso. Tijdschrift voor cultuur en kritiek*, 22 oktober 2022. <https://www.rektoverso.be/artikel/kind-en-begin-een-rouwritueel-voor-kinderen?ref=hLWHHdEnhfSSkDsze>
- 35 Barbara Raes, *Cafuné. Het ritueel een geliefde zacht met de vingers door de haren te strelen* (Leuven: Lannoo/Academia Press, 2017), 25-29.
- 36 Barbara Raes, “Radiantly burning out and stacking stones.” *FoAM*, 25 september 2014. <https://fo.am/blog/2014/09/25/radiantly-burning/?fbclid=IwAR0bFk-N8scObAcYppwb-d3u3ozx2qALiWUMHVJND2wfvQBcwAaIgUiKCVk>. Zie ook Barbara Raes. “Het verlangen te kunnen omdenken.” *Dewereldmorgen*, 20 oktober 2015. <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2015/10/20/het-verlangen-te-kunnen-omdenken/>.
- 37 Barbara Raes, *Cafuné*, 10.
- 38 Tricia Hirsey, *Rest is Resistance: A Manifesto* (Boston, Massachusetts: Little Brown and Company Books, 2022).
- 39 Ibid, 3.
- 40 Cedric J. Robinson, *Black Marxism: The Making of the Black Radical Tradition* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000 [1983]).

- 41 *Zon Dag Kind* betrok tevens meervoudige kringen van toeschouwers, die in de positie van getuige van de ontmoeting van het kind met de zon werden geplaatst. Deze vormden steeds wijder trekkende cirkels die zich vormden rondom de rite de passage van het kind. Ten eerste, werkte Raes samen voor het rekruteren en voorbereiden van de kinderen, met de voornaamste zorgers van het kind en met sociale organisaties en steungroepen voor rouwende kinderen. Ten tweede, werden leden uit de sociale wereld van het kind betrokken, die werden uitgenodigd om aan de kade het kind op te wachten na de boottocht om samen te ontbijten. Ten derde, waren de actrice en de schipper de onmiddellijke getuigen van de bootreis. Ten vierde, waren er toeschouwers die kaartjes gekocht hadden en die 's ochtends voor dag en dauw waren opgestaan om samen met het kind de zon op te zien gaan, en die aan de kust stonden te wuiven naar de boot in de verte, en die een connectie mee konden maken. Op deze manier werd individuele rouw in haar singulariteit gelaten en tegelijk werd het gezien en erkend door omstaanders en wordt het een bron van gedeelde kwetsbaarheid.
- 42 Tricia Hirsey, *Rest is Resistance: A Manifesto* (Boston, Massachusetts: Little Brown and Company Books, 2022), 26.
- 43 *Ibid.*, 44.
- 44 Alice Walker, "In Search of our Mothers' Gardens. (1972)." in *Within the Circle: An Anthology of African American Literary Criticism from the Harlem Renaissance to the Present*, red. Angelyn Mitchell. (Durham: Duke UP, 1994), 409.
- 45 "Caring for myself is not self-indulgence, it is self-preservation, and that is an act of political warfare." Audre Lorde, *A Burst of Light. Essays* (London: Sheba Feminist Publishers, 1988), 94.
- 46 Kiko Tsumura, *There's No Such Thing as an Easy Job*, Vert. Polly Barton (London: Bloomsbury Publishing, 2021 [2015]).
- 47 Deze paragrafen verschenen eerder in: Sarah De Mul, "Burn-outcultuur." Beste-ID. <https://www.beste-id.nl/jaarlijkse-vragen/waar-bent-u-anders-over-gaan-denken/burn-out>
- 48 Rosi Braidotti, *Posthuman Knowledge* (London: Polity Press, 2019), 26.
- 49 Lukas Moe, "Love's Labor, Lost and Found: Academia, 'Quit Lit,' and the Great Resignation." *Los Angeles Review of Books*, 7 juni 2022. <https://lareviewofbooks.org/article/loves-labor-lost-and-found-academia-quit-lit-and-the-great-resignation/>

- 50 Christina Maslach, ontwerper van de Maslach Burnout Inventory (MBI), liet zich onlangs op gelijkaardige wijze kritisch uit over het gebruik van de MBI voor individuele diagnostisering. "...we never designed the MBI as a tool to diagnose an individual health problem. Indeed, from the beginning, burnout was not considered some type of personal illness or disease... When the MBI is used correctly, and in strategic combination with other relevant information, the findings can help leaders design effective ways to build engagement and establish healthier workplaces in which employees will thrive." Christina Maslach en Michael P. Leiter, "How to Measure Burnout Accurately and Ethically." *Harvard Business Review*, 19 maart 2021. <https://hbr.org/2021/03/how-to-measure-burnout-accurately-and-ethically>
- 51 Sarah Bracke, "Bouncing back. Vulnerability and resistance in times of resilience," in *Vulnerability in Resistance: Towards a Feminist Theory of Resistance and Agency*, red. Judith Butler, Z. Gambetti en L. Sabsay. (Durham, NC: Duke University Press, 2016), 67.
- 52 Frank Willaert, "De neerlandistiek is helemaal niet in crisis," *Rekto Verso*, 1 maart 2019. <https://www.rektoverso.be/artikel/de-neerlandistiek-is-helemaal-niet-in-crisis>
- 53 Geert Buelens, "We moeten af van 'de Nederlandse literatuur'," *Neerlandistiek. Online tijdschrift voor taal- en letterkunde*, 22 juni 2022. <https://neerlandistiek.nl/2022/06/we-moeten-af-van-de-nederlandse-literatuur/> 22 juni 2022
- 54 Elleke Boehmer en S. De Mul, red., *The Postcolonial Low Countries* (Lanham: Lexington Books, 2012), 18.
- 55 In haar proefschrift schetst Lianne Snelders een belangrijke, vaak vergeten, tak van onderzoek en activisme omtrent Race Critical Theory in Nederland vanaf eind jaren zeventig. L. L. Snelders. "Hoe Nederland Indië leest: Hella S. Haasse, Tjalie Robinson, Pramoedya Ananta Toer en de politiek van de herinnering." PhD Dissertatie. Universiteit van Amsterdam. (2018), 56.
- 56 Jack Halberstam, *The Queer Art of Failure* (Durham & London: John Hopkins University Press, 2011), 17.
- 57 Ibid,16.
- 58 Yarin Eski, "De universiteit is dood." *de Volkskrant*. 13 september 2020. https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-de-universiteit-is-dood~b01fb5ed/?fbclid=IwAR15FUJ_YB_0WTDvZcvMgB2FTFkE_OP7OOckTuQRihU9KQRNo5XuybnOWc

- 59 Maggie Berg en Barbara K. Seeber, *The Slow Professor: Challenging the Culture of Speed* (Toronto: University of Toronto Press, 2016); Isabelle Stengers, *Another Science is Possible: A Manifesto for Slow Science*, Vert. Stephen Muecke (London: Polity Press, 2018); Jack Halberstam, *The Queer Art of Failure* (Durham & London: John Hopkins University Press, 2011); Maria Puig de la Bellacasa, *Matters of care. Speculative Ethics in More than Human Worlds* (Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 2017); Judith Butler e.a., red., *Vulnerability in Resistance: Towards a Feminist Theory of Resistance and Agency* (Durham, NC: Duke University Press, 2016).
- 60 Judith Butler, *Precarious life: The Powers of Mourning and Violence* (London: Verso, 2004), 151.

Literatuurlijst

- Achebe, Chinua. "An Image of Africa: Racism in Conrad's Heart of Darkness." In *Heart of Darkness, An Authoritative Text, background and Sources Criticism*, red. Robert Kimbrough, 251-261. London: W. W Norton and Co., 1988 [1961].
- Barboza-Wilkes, Cynthia, J., Thai V. Le, William G. Resh. "Deconstructing Burnout at the Intersections of Race, Gender, and Generation in Local Government." *Journal of Public Administration Research and Theory* 33, nr.1 (2023): 186-201. <https://doi.org/10.1093/jopart/muac018>.
- Berg, Maggie en Barbara K. Seeber. *The Slow Professor: Challenging the Culture of Speed*. Toronto: University of Toronto Press, 2016.
- Bergman, Jess. "I'm Not Feeling Good at All. The perplexingly alienated women of recent American fiction." *The Baffler* 50, maart 2020. https://thebaffler.com/salvos/im-not-feeling-good-at-all-bergman_
- Bloom, Katie. "All Precarity, No Pathos." *The Nation*, 11 April 2019. <https://www.thenation.com/article/archive/halle-butler-new-me-book-review-millennial-fiction-temp-work/>
- Boehmer, Elleke. *Colonial and Postcolonial Literature: Migrant Metaphors*. Oxford: Oxford University Press, 2005 [1995].
- Boehmer, Elleke en S. De Mul, red. *The Postcolonial Low Countries. Literature, Colonialism, Multiculturalism*. Lanham: Lexington Books, 2012.
- Bracke, Sarah. "Bouncing back. Vulnerability and resistance in times of resilience." In *Vulnerability in Resistance: Towards a Feminist Theory of Resistance and Agency*, red. Judith Butler, Z. Gambetti en L. Sabsay, 52-75. Durham, NC: Duke University Press, 2016.
- Braidotti, Rosi. *Posthuman Knowledge*. London: Polity Press, 2019.
- Brian An e.a., "Applying an Intersectional Understanding of Extra Work Behavior and Emotional Exhaustion in Local Public Service." (17 februari 2022). SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3695702>
- Buelens, Geert. "We moeten af van 'de Nederlandse literatuur'." *Neerlandistiek. Online tijdschrift voor taal- en letterkunde*, 13 juni 2022. <https://neerlandistiek.nl/2022/06/we-moeten-af-van-de-nederlandse-literatuur/>
- Butler, Halle. *The New Me*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2019.
- Butler, Judith. *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*. London: Verso, 2004.
- Byung-Chul, Han. *The Burnout Society*. Redwood City (CA): Stanford University Press, 2015.

- Cawcutt, Kelly e.a., "Bias, Burnout, and Imposter Phenomenon: The Negative Impact of Under-Recognized Intersectionality." *Women's health reports* 2 nr. 1 (2021): 643-647. doi:10.1089/whr.2021.0138.
- Chabot Pascal. *Global Burnout*. London: Bloomsbury, 2018.
- Cosslett, Rhiannon Lucy. "Out of Office: How the Pandemic is rewriting the Workplace Novel." *The Guardian*, 15 mei 2021. <https://www.theguardian.com/books/2021/may/15/out-of-office-how-the-pandemic-is-rewriting-the-workplace-novel>
- De Mul, Sarah. "The Congo as Topos of Dystopic Transgression in Fin-de-siècle Literature." *Tydskrif vir Letterkunde*. 46, nr. 1 (2009): 95-109.
- De Mul, Sarah. "The Holocaust as a Paradigm for the Congo Atrocities: Adam Hochschild's King Leopold's Ghost." *Criticism: A Quarterly for Literature and the Arts*. Special Issue: Transcultural Negotiations of Holocaust Memory. 43, nr. 4 (2011): 587-606.
- De Mul, Sarah. 'Africanist Discourse and its Transnational Malleability. Conrad's Contemporaries in the Low Countries.' *Studia Neophilologica* Special Issue: Conrad under the Sign of the Transnational. 85, nr.1 (2013): 29-40.
- De Mul, Sarah. "Beyond Burnout Culture? Artistic Imaginations of Care (Crisis) in Barbara Raes' Zon Dag Kind and Els Dietvorst's Field Guide." *DiGeSt – Journal of Diversity and Gender Studies* 9, nr. 1 (2022): 60-74.
- De Mul, Sarah en Barbara Raes. "Kind en begin. Een rouwritueel voor kinderen." *Rekto Verso. Tijdschrift voor cultuur en kritiek*. 22 oktober 2022. <https://www.rektoverso.be/artikel/kind-en-begin-een-rouwritueel-voor-kinderen?ref=hLWHHdEnhfSSkDsze>
- De Mul, Sarah. "Burn-outcultuur." *Beste I-D*. 5 december 2022. <https://www.beste-id.nl/jaarlijkse-vragen/waar-bent-u-anders-over-gaan-denken/burn-out>
- Dyrbye, Liselotte e.a., "Association of Racial Bias With Burnout Among Resident Physicians." *JAMA Netw Open* 3, nr. 2(2019). doi: 10.1001/jamanetworkopen.2019.7457.
- Dzau, Victor J., D. Kirch, T. Nasca. "Preventing a Parallel Pandemic - A National Strategy to Protect Clinicians' Well-Being." *New England Journal of Medicine*. 383, nr. 6 (2020): 513-515. doi: 10.1056/NEJMp2011027.
- Eski, Yarin. "De universiteit is dood." *de Volkskrant*. 13 september 2020. https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-de-universiteit-is-dood~b01fb5ed/?fbclid=IwAR15FUJ_YB_0WTDvZcvMgB2FTFkE_OP7OOckTuQRihU9KQRNo5XuypbnoWc
- Farn, Regelind. *Colonial and Postcolonial Rewritings of Heart of Darkness. A Century of Dialogue with Joseph Conrad*. Florida: Boca Raton, 2004.

- Freudenberger, Herbert. J. "Staff Burnout." *Journal of Social Issues*. 30, nr.1 (1974): 159-165.
- Gilmore, Leigh. *The Limits of Autobiography: Trauma and Testimony*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 2001.
- Greene, Graham. *A Burnt-Out Case*. London: Penguin, 1975 [1960].
- Lorde, Audre. *Sister Outsider. Essays and Speeches*. Trumansburg, NY: Crossing Press, 1984.
- Lorde, Audre. *A Burst of Light. Essays*. London: Sheba Feminist Publishers.1988.
- Halberstam, Jack. *The Queer Art of Failure*. Durham & London: John Hopkins University Press, 2011.
- Hall, Stuart, red., *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Open University Press, 1997.
- Hartjes, Maaïke. *Burn-out dagboek*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2018.
- Hendy, Eloise, "Fatigue and Futility." *Review 31*. <http://review31.co.uk/essay/view/92/fatigue-and-futility>
- Hirsey, Tricia. *Rest is Resistance: A Manifesto*. Boston, Massachusetts: Little Brown and Company Books, 2022.
- Kiene Brillenburg, Wurth en Ann Rigney, red., *Het leven van teksten. Een inleiding tot de literatuurwetenschap*. Amsterdam: University Press, 2006.
- Ma, Ling. *Severance*. New York: Picador, 2018.
- Maslach, Christina en Michael P. Leiter. "How to Measure Burnout Accurately and Ethically." *Harvard Business Review*, 19 maart 2021. <https://hbr.org/2021/03/how-to-measure-burnout-accurately-and-ethically>
- Meijer, Maaïke. *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam: University Press, 2005.
- Meretoja, Hanna, Eevastiina Kinnunen en Päivi Kosonen. "Narrative Agency and the Critical Potential of Metanarrative Reading Groups." *Poetics Today* 43, nr. 2 (2022): 387-414.
- Moe, Lukas. "Love's Labor, Lost and Found: Academia, "Quit Lit," and the Great Resignation." *LARB. Los Angeles Review of Books*. 7 juni 2022. <https://lareviewofbooks.org/article/loves-labor-lost-and-found-academia-quit-lit-and-the-great-resignation/>
- Moshfegh, Ottessa. *My Year of Rest and Relaxation*. London: Vintage, 2018.
- Puig de la Bellacasa, Maria. *Matters of care. Speculative Ethics in More than Human Worlds*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 2017.

- Raes, Barbara. "Radiantly burning out and stacking stones." *FoAM*, 25 september 2014. <https://fo.am/blog/2014/09/25/radiantly-burning/?fbclid=IwAR0bFk-N8scObAcYppwb-d3u3ozx2qALiWUMHVJND2wfvQBcwAaIgUiKCVk>
- Raes, Barbara. Het verlangen te kunnen omdenken. *Dewereldmorgen*, 20 oktober 2015. <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2015/10/20/het-verlangen-te-kunnen-omdenken/>
- Raes, Barbara. *Cafuné. Het ritueel een geliefde zacht met de vingers door de haren te strelen*. Leuven: Lannoo/Academia Press, 2017.
- Robinson, Cedric, J. *Black Marxism: The Making of the Black Radical Tradition*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000 [1983].
- Rogers, Morgan. *Honey Girl*. Toronto: Park Row Books, 2021.
- Schaffner, Anna Katharina. *Exhaustion: A History*. Oxford: University Press, 2017.
- Schaufeli, Wilmar B. "De stormachtige geschiedenis van een krachtige metafoor." In *Behandelingsstrategieën bij burn-out*, red. Kees A.L. Hoogduin e.a., 1-12. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum, 2001.
- Schaufeli, Wilmar B. "Burnout: A short socio-cultural history." In *Burnout, Fatigue, Exhaustion: An Interdisciplinary Perspective on a Modern Affliction*, red. Sighard Neckel, A.K. Schaffner en G. Wagner, 105-127. London: Palgrave MacMillan, 2017.
- Schaufeli, Wilmar B. e.a., "De Burnout Assessment Tool (BAT): Een nieuw instrument voor het meten van Burn-out." *Tijdschrift Klinische Psychologie* 50, nr. 4 (2020): 267- 283.
- Sontag, Susan. "Notes on 'Camp'." *Partisan Review* 31, nr.4 (1964): 515-530.
- Smith, Sidonie en Julia Watson. "A Tool Kit: Twenty-four Strategies for Reading Life Narratives," *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives* (Minneapolis, MN, 2002; online edn, Minnesota Scholarship Online, 24 Aug. 2015), <https://doi.org/10.5749/minnesota/9780816669851.003.0009>.
- Snelders, L. Lisanne. *Hoe Nederland Indië leest: Hella S. Haasse, Tjalie Robinson, Pramoadya Ananta Toer en de politiek van de herinnering*. Phd Thesis, Universiteit van Amsterdam. 2018.
- Teshome, Bethlehem G. e.a., "Marginalized identities, mistreatment, discrimination, and burnout among US medical students: cross sectional survey and retrospective cohort study," *BMJ* 376 (2022). doi:10.1136/bmj-2021-065984.
- Tsumura, Kiko. *There's No Such Thing as an Easy Job*. Vert. Polly Barton. London: Bloomsbury Publishing, 2021 [2015].

- Vanheule, Stijn. *Slave Labor and Mastery: a Psychoanalytic Study of Professional Burnout*, Ph.D. thesis, Faculty of Psychology and Educational Sciences, University of Gent. 2003.
- Van Gorp, Baldwin en Els Rommes. "Scientists in Belgian comics: Typology, chronology and origins." *Journal of Graphic Novels and Comics* 5, nr. 2 (2014): 154-169.
- Verbeke, Annelies. *Deserteren*. Antwerpen: Angèle, 2019.
- Walker, Alice. "In Search of our Mothers' Gardens. (1972)." In *Within the Circle: An Anthology of African American Literary Criticism from the Harlem Renaissance to the Present*. red. Angelyn Mitchell, 401-409. Durham: Duke UP, 1994.
- Watson, Rebecca. *Little Scratch*. London: Faber & Faber, 2021.
- Willaert, Frank. "De neerlandistiek is helemaal niet in crisis." *Rekto Verso* 1 maart 2019. <https://www.rektoverso.be/artikel/de-neerlandistiek-is-helemaal-niet-in-crisis>
- Winters, Mary-Frances. *Black Fatigue. How Racism Erodes the Mind, Body, and Spirit*. Oakland, CA: Berrett-Koehler, 2020.

